

ЦЕРКВА У ПОЛІТИЦІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

В умовах, які склалися в українському суспільстві наприкінці XVI — першій половині XVII ст., етнічні та релігійні чинники зіграли важливу роль спочатку в освітньому русі, а потім і у Визвольній війні, яка на думку І. Крип'якевича, в очах сучасників була в першу чергу боротьбою за віру¹. Слід відзначити, що в перших листах Богдана Хмельницького до короля Владислава IV та коронного гетьмана Миколи Потоцького серед мотивів повстання релігійні поки що не згадувались. Але вже у червні 1648 р. в інструкції своїм послам він пише про права «стародавньої грецької релігії» та просить повернути православним захоплені уніатами церкви у Люблині, Красному Ставі та інших місцях. В міру розвитку подій релігійні питання стали відігравати все важливішу роль, а Хмельницький дедалі більше прагнув заручитися підтримкою православної церкви, розуміючи її вагу і вплив серед населення. Зі свого боку церква також потребувала допомоги у захисті власного майна та маєтків, оскільки у військовій круговерті збитків їй завдавали як польська, так, іноді, і українська сторона. Про це з жалем зазначав Хмельницький: «ми от давних часов голови свої покладаєм за віру нашу православную і за цілост домов божіих, а тепер, где би їм болший ратунок, яко от синов церковних бил, то еше барзій спустошене»².

Першими за допомогою до гетьмана звернулись іноки Прилуцького Троїцького Густинського монастиря, визнаючи таким чином його повноваження у захисті майнових та земельних прав церкви. Починаючи з червня 1648 р., Б. Хмельницький намагався всіляко забезпечувати права монастирів. У відповідь на звернення Густинського монастиря він видав кілька універсалів про недоторканість майна цього монастиря. В одному з них, зокрема, зазначалося, що на прохання густинських іноків, їх «яко богомолцов своїх вцале, без жадного нарушеня гетьман з Військом Запорозским заховують под ласкою своєю»³. А стосовно порушників цього «напоминання» прилуцький полковник Іван Мельниченко отримав наказ «аби їх, яко неприятелей, громил і забиял, іначей не чинячи».

На той час перед монастирями гостро постала нова проблема: розвиток антифеодальної боротьби викликав масові втечі підданих як з маєностей католицьких та уніатських, так і православних монастирів. Велика частина монастирських підданих

«показачилась», інші не вважали за потрібне виконувати звичайні роботи та повинності. Густинський монастир апелює до гетьмана з проханням не приймати до війська його підданих. Хмельницький задовольнив і це прохання, видавши 2 липня 1648 р. універсал про заборону записувати монастирських підданих в козаки. В цьому ж році аналогічні універсали отримали Флорівський та Печерський дівочий монастирі. Так, селянам с. Підгорець — маєтності Печерського дівочого монастиря «которые з охоти под тот час в козачество не хотячи до монастира робити і провинности отпраляти» наказувалось повернутися до обов'язків, «постерегаючи на себе войскового каранья» і страти. Пояснюючи цей універсал, Хмельницький наголошував: «Бо ми зо всем войском не хотим от монастыров, особенливе от убогих законниц подданих одиймовати даст Бог на услугу войсковую без людей церковных охочих»⁴.

В історії Визвольної війни чимало прикладів того, як в основі розподілу на ворожі табори часто лежали не конфесійні фактори, а соціальні, національні й політичні. Нова хвиля антифеодальної і національно-визвольної боротьби охоплює українські землі навесні 1649 р. В умовах, коли «...усе, що живо поднялося в козацтво»⁵, переважна більшість селян вважала себе вільною від повинностей і шляхом займанщини заволоділа частиною земель великих власників, в тому числі й духовних. Траплялось, що церква розглядалась саме під таким «соціальним» кутом зору, і, на думку С. М. Плохія, серед широких мас селянства та козацтва не було помітно особливої «святості» щодо православного духовенства та його володінь⁶. У лютому 1649 р. київський православний митрополит Сильвестр Косов через мгарського ігумена отця Калістрата скаржився Хмельницькому, що загроза нависла не лише над церковними маєтностями, а й над самим життям священників, оскільки дехто з козаків «сміют і ваятєя непристойне не тилко в справи духовние церковние священнические ся втручати, але самих тих священников духовних отцов своїх не тилко зневажати, але і здоров'я їх позбавляти, ... на розних містцах по кілкунасту особ мало о смерть біючи забиваючи»⁷. Ситуація, коли світські втручаються в церковні справи, завдають шкоди маєткам, «вступаються» у духовні суди, звичайно ж, не нова, але такого розмаху події набувають вперше. Хмельницький, зрозуміло, не міг запобігти всім випадкам сваволі і посилює санкції до таких «смілцов». Тепер не лише за нанесення тілесних ушкоджень, а навіть «о найменшую словную в непри-

стойном поступку зневагу на духовних богомолцов» вони повинні бути «скарані на горло». Відповідальність за виконання наказу він покладає на миргородського і прилуцького полковників.

У перші роки Визвольної війни Хмельницький, охороняючи права церкви, головним чином обмежувався підтвердженням давніх земельних володінь монастирів. Протягом 1648—1650 рр. було видано принаймні 11 універсалів про недоторканість майна, підтвердження прав на послушенство селян і міщан Прилуцькому Густинському та Київським Флорівському, Михайлівському, Пустинно-Микільському та Печерському монастирям. З початку 1651 р. гетьман починає сприяти зростанню монастирського землеволодіння та економічному посиленню церкви. За підрахунками В. С. Степанкова, до 1654 р. 8 монастирям було видано 10 універсалів про надання їм маєтків та угідь. Ще більша кількість універсалів про надання монастирям маєтків, угідь і млинів була видана протягом 1654—1657 рр. Одинадцять монастирів отримало 10 універсалів на нові маєтки, 4 універсали на угіддя і 8 — на млини та млинарські кола. Дев'ять найбільших монастирів за безпосереднім розпорядженням Хмельницького отримали від 4-х до 14-ти маєтків кожний⁸. І. Крип'якевич у праці «Богдан Хмельницький» наводить дані, за якими в період з 1648 по 1657 рр. монастирі отримали понад 80 маєтків, шляхта — близько 50, а старшина — до 20. Отже, серед усіх категорій українських власників монастирі отримали найбільше універсалів та надань. Цікаво, що такі універсали видавав не лише гетьман, а й полковники. Так, наприклад, ніженський полковник Іван Золотаренко 1-го грудня 1653 р. надав Ніжинському монастирю містечко Млин з приналежними до нього селами, а потім дозволив цьому монастиреві побудувати млин на річці Ссїмі у Нових Млинах (у листопаді 1654 р. Хмельницький затвердив ці надання)⁹.

Православні монастирі отримували такі надання за рахунок перерозподілу католицьких та уніатських володінь, завдяки ліквідації великої власності на землю і переходу частини маєтків у розпорядження Війська Запорозького. Так, Київський Богоявленський монастир отримав село Мостище, що раніше належало київським домініканцям¹⁰, а пізніше колишні села ієзуїтів: Ксаверів, Мохоїди, Плисецьке, Черногородку, Сарановичі, Обіходи та Базар з усіма «пожитками, ставами, млинами, сеножатями і іншими всякими доходами і приналежностями», а також з підданими та їх повинностями¹¹, Лубенський Мгарський монастир — сіножаті лубенських бернардинів. Київському Михайлівському монастирю Хмельницький передав містечко Вигурівщина з усіма «акци-

денціями, котрих перед войною дедичні панове і їх намісники заживали» та із арендами: пивними, медовими і горілчаними¹².

Слід констатувати: якщо аграрна політика Хмельницького поступово еволюціонувала в бік визнання необхідності ліквідації кріпосницьких відносин, особистої незалежності селян та їх права на спадкове землеволодіння, то стосовно монастирських підданих вона майже не змінювалась. Протягом 1648—1654 рр. Хмельницький постійно видавав універсали про «послушенство» селян монастирям та виконання на їх користь «повинностей ведлуг звичаю давного». Виключення в цьому питанні не робилось навіть для козаків, які осіли на монастирських землях. У травні 1652 р. гетьман дав наказ ковалинським та дівичлинським козакам, що, згідно з давніми привілеями Київського Микола-Пустинського монастиря «хто — колвек с козаков на кгрунте монастирском оселост мает повинен десятину дават на монастир зо всего збожа, также покотелсчизну і очковое»¹³. Козаки Вигурівщини, так само як і міщани цього міста, повинні були віддавати показанщину на користь Київського Михайлівського монастиря. За церквою зберігалось також право духовного суду. В універсалі про надання Межигірському монастирю села Чернин обумовлювалось, що у випадку непослуху чернинських селян ігумену та ченцям «волно будет... карат, яко поданих місца святого, ведлуг проступков їх»¹⁴.

Розглядаючи питання про відносини церкви та козацької держави, слід окремо зупинитися на стосунках між Хмельницьким та київським митрополитом С. Косовим. З одного боку, державна політика гетьмана передбачала надання значних прав православної церкви. Ним, зокрема, обґрунтовувалась вимога представництва митрополита в Сенаті. З другого боку, сам митрополит напередодні Хмельниччини прагне унії з католицькою церквою. У 1651 р., коли польські війська увійшли в Київ, наляканий розмахом селянсько-козацької війни, останній поспішає завірити короля у своєму вірнопідданстві, скаржиться, що з початку повстання він разом з усім духовенством постійно перебував у страхі. У відносинах Хмельницького та Косова, очевидно, зіткнулись тенденції українського державотворення та митрополичі прагнення незалежності від світської влади. Слід відзначити, що за роки війни ми знаємо багато прикладів участі представників православного духовенства у визвольному русі, хоча у більшості випадків це були представники нижчого духовенства, найтісніше пов'язаного з селянськими та козаць-

кими верствами. Проте церковні ієрархи також не залишилися осторонь. Ще влітку 1648 р. луцький єпископ надав допомогу Кривоносу, надіславши 70 гаківниць, порох, олово та значні кошти, щоб розпочати наступ на Олику і Дубно¹⁵, Львівський єпископ закликав Хмельницького йти на Львів, а кам'янець-подільське вище духовенство просило його прямувати до Кам'янця, обіцяючи при цьому підтримку¹⁶.

Участь представників православного духовенства у Визвольній війні, а також звернення їх до гетьманського правління за підтримкою у зміцненні своїх прав та господарств, свідчить про визнання церквою гетьманської влади вже на початковому етапі Хмельниччини. Це не могло не зіграти позитивної ролі в процесі формування козацької держави. В свою чергу старшинський уряд намагався активно спиратись на авторитет церкви. Всіляко підтримуючи церкву і зміцнюючи її позиції, гетьманська влада забезпечувала свою легітимність і певною мірою створювала ідеологічні засади свого існування. Таким чином, відносини церкви та козацької держави в період її становлення відзначались широкою взаємною підтримкою та заінтересованістю.

¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 114.

² Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961 — С. 56—57.

³ Там же. — С. 55—56.

⁴ Там же. — С. 89.

⁵ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 57.

⁶ Плохій С.М. До історії Формування політичного секуляризму на Україні // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму та Реформації. — К., 1991. — С. 78.

⁷ Мозалевський В. К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и Лубенскими козаками в 1649—1661 гг. // Киевская старина. — Т. 92. — Кн. 3—4. — К., 1906. — С. 65—66.

⁸ Степанов В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648—1657) // Феодалізм на Україні. — К., 1990. — С. 62.

⁹ Крип'якевич І.П. Вказ. праця. — С. 283.

¹⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 401—402.

¹¹ Там же. — С. 209—210.

¹² Там же. — С. 467—467.

¹³ Там же. — С. 347.

¹⁴ Там же. — С. 262.

¹⁵ Там же. — С. 310.

¹⁶ Плохій С.М. Вказ. праця. — С. 81.